

ЛЮБОВ СТРУГАНЕЦЬ

НАЗВИ ПРОДУКТІВ ХАРЧУВАННЯ У НОРМАТИВНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Упродовж століть в українській мовній картині світу сформувався великий пласт лексики на позначення різних продуктів, страв, напоїв, способів приготування їжі, режиму повсякденного харчування та ін. Номені тематичної групи «Харчування» належить до активного, найбільш рухомого словникового запасу. Ми простежили зміни в цій тематичній групі слів за загальномовними словниками ХХ століття, оскільки саме у цей час стали можливими всебічне наукове вивчення і кодифікація норм української мови (Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. — Т. 1 — 4. — К., 1996 — далі СГ; Російсько-український словник. — Т. 1 — 3. — К., 1924 — 1933 — далі РУС — 24 — 33; Російсько-український словник / Відп. ред. П. Мустяца. — К., 1937 — далі РУС — 37; Російсько-український словник / Гол. ред. М. Я. Калинович. — К., 1955 (видання Словника 1948 року, випр. і доп.) — далі РУС — 48; Словник іншомовних слів / За ред. І. В. Льохіна і Ф. М. Петрова. — К., 1951 — далі СІС — 51; Українсько-російський словник / Гол. ред. І. М. Кириченко. — Т. 1 — 6. — К., 1953 — 1963 — далі УРС; Російсько-український словник. — Т. 1 — 3. — К., 1968 — далі РУС — 68; Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. — Т. 1 — 11. — К., 1970 — 1980 — далі СУМ; Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. — Вид. друге, випр. і доп. — К., 1985 — далі СІС — 85; Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І.Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1994 — далі ОС — 94; Новий російсько-український словник-довідник / С. Я. Єрмоленко, В.І.Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт. — К., 1996 — далі НРУСД — 96; Орфографічний словник української мови / Уклад.: С. І. Головащук, М.М.Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — Вид. друге, випр. і доп. — К., 1999 — далі ОС — 99; Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. — К., 2000 — далі СІС — 2000).

Хоч мова, її система і виражальні засоби безперервно розвиваються, утворюють нові форми і втрачають старі, усе ж існує доволі консервативна частина норм. У лексикографічних джерелах різних періодів знаходимо найменування таких традиційних страв української кухні: *вареники, борщ, холодець, голубці, каша, галушки, куліш, мамалига, крупник, затірка, соломаха, грінка, кисіль* та ін. До стійких елементів лексико-семантичної системи належать назви хлібних виробів: *хліб, паляниця, булка, калач*; страв із борошна: *пиріг, млинець, оладка, пампушка, маківник, печиво*; м'ясних виробів: *ковбаса, шинка, кров'янка, сало, печеня, фляки*; фруктових плодів: *яблуко, груша, слива*; ягід: *вишня, черешня, виноград, смородина, полуниця*; овочів: *капуста, буряк, морква, огірок, цибуля, часник, картопля*; напоїв: *кава, чай, узвар, квас, пиво, вино, наливка, горілка*, а також назви родових понять типу: *їжа, харч, харчування*.

Окремі лексеми, зафіксовані в словниках початку і кінця століття, у процесі функціонування зазнали семантичних трансформацій. Наприклад, у семантичній структурі слова *запіканка*, представленого у СГ зі значенням «водка, сваренная съ пряностями» (СГ, II, 79), виник новий компонент: «2. Страва, що готується способом запікання» (СУМ, II, 259). Змінився і зміст слова-поняття *зрази*. Порівняймо: «кушанье изъ говядины: родъ свернутого битка съ начинкой» (СГ, II, 182) і «м'ясні або картопляні котлети з начинкою» (СУМ, III, 698).

Однак семантичні зміни в назвах продуктів харчування страв, напоїв в цілому не дуже продуктивні, вони поступаються першістю процесам неологізації.

Нові лексеми, які поповнюють реєстри нормативних словників, називають інтродуктивами (входженнями). До інтродуктивів, зафіксованих у РУСІ — 24 — 33, належать назви *абрикоса, персик*. Чималий список слів на позначення продуктів харчування кодифікує РУС — 37: *рагу, омлет, фарш, котлета, батон, сандвіч, салат, вінегрет, кекс, макарони, вермішель*. Виділяються великі підгрупи назв м'ясних виробів і страв: *сосиска,*

сарделька, біфштекс, гуляш, шніцель, ростбіф; фруктів: *апельсин, банан, гранат, кокос, лимон, мандарин*; ласощів: *торт, крем, желе, шоколад, варення, морозиво, цукат, вафля, шербет*; напоїв: *какао, кефір, компот, ситро, лимонад, крющон, лікер, ром, коньяк*.

РУС — 48 уперше подає номени *суфле, рулет, антрекот, майонез, грейпфрут, манго, хурма, патисони, джем, коктейль*, УРС — *ромштекс*, СУМ — *крученик, форшмак, лангет, самбук, вермут*, СІС — 85 — *ескалоп, авокадо, йогурт*, ОС — 94 — *спагеті, ківі, аперитив*.

У новій лексикографічній праці ОС — 99 віднаходимо слово *жульєн*. Кулінарна книга Л.Ляховської «Молодой семье о кулинарии» (М., 1988) розкриває значення слова *жульєн*: у перекладі з французької воно означає «нарізане соломкою». Готують страву із м'яса, птиці, грибів, овочів.

СІС — 2000 репрезентує активно вживані в сучасній практиці слова *гамбургер* «запечена з посіченим біфштексом кругла булочка», *тост* «підсмажений або підсушений шматочок хліба».

Цікаво порівняти давні назви продуктів харчування, зокрема західного регіону України, та їх сучасних відповідників. У перевиданні книги Ольги Франко «Практична кухня» (Львів, 1991) міститься словничок рідковживаних слів. Ось кілька яскравих ілюстрацій: *талярета* — це *желе, жовтець* — *майонез, кармонадлі* — *свиняча відбивна, накладанці* — *канапки, бутерброди, парень* — *пудинг, шпараги* — *спаржа*. Самі назви страв, про які йдеться у книзі, досить колоритні: *марципанова легуміна, рурки з кремом, перловий клеїк на бульйоні*.

Утворюються своєрідні пари слів-архаїзмів і нових назв. Наприклад, лексико-морфологічний архаїзм *цукерок* (ч. р.) (СГ) і сучасна нормативна лексема *цукерка* (ж. р.) (РУС — 37), лексико-фонетичний архаїзм *пашкет* (СГ) і сучасна норма *паштет* (РУС — 24 — 33) та ін.

До власне лексичних архаїзмів належить назва *брескиня*. СГ подає таку семантизацію слова: «абрикось» (СГ, I, 96). У наступних лексикографічних працях замість *брескиня* вводяться інші назви: рос. *абрикос* — укр. *абрикоса, (мелкий)* — *мореля* (РУС — 24 — 33, 1, 1); рос. *абрикос* — укр. *абрикоса* (РУС — 37, 1); рос. *абрикос* — укр. *абрикос, абрикоса* (РУС — 48, 1). Варіанти *абрикос* та *абрикоса* залишаються нормативними і сьогодні.

Поширена овочева культура *помідор* спочатку називалась *баклажаном*. Про це свідчить словникова стаття РУСа — 24 -033. РУС — 37 перекладає російську лексему *помидор* як *помідор, баклажан* і уже РУС — 48 як *помідор*. Отже, становлення сучасних лексичних норм відбувалось поступово. Інколи на певних етапах розвитку мови співіснували кілька найменувань тієї чи іншої реалії.

* * *

Одна з причин кардинального оновлення тематичної групи лексики «Харчування» — контактування мов. Наслідки мовних контактів залежні як від позамовних факторів (наприклад, від ступеня політичних, економічних і культурних зв'язків із країною), так і від внутрішньомовних (зокрема, від міри системної близькості мов). Загальномовні словники української мови фіксують слова, запозичені з різних мов: з англійської (*біфштекс, ромштекс, ростбіф, тост, гамбургер*), із французької (*антрекот, лангет, ескалоп, майонез, вінегрет, десерт, аперитив*), з німецької (*бутерброд, форшмак, шніцель*), з італійської (*сальмі*), з угорської (*гуляш*) та ін.

Передумовою запозичень окремих назв послужило поширення в Україні страв кухні інших народів. Чимало з них стали дуже популярними. З російської кухні запозичені страви *солянка, пельмені, кулеб'яка*. Назви *солянка* і *кулеб'яка* кодифіковані РУСом — 37. Російське слово *пельмень* перекладається РУСом — 24 — 33 як (*вушко*, а РУСом — 37 як *пельмень*).

Зі Сходу прийшли страви та їх назви *плов* і *чебурек*. *Плов* — це «...страва з вареного рису і шматочків м'яса або риби із прянощами чи фруктами, овочами» (СУМ, VI, 588). У РУСІ — 24 — 33 і РУСІ — 37 російські варіанти *плов* і *пилав* тлумачаться лексемою *пілав* «страва з рижу з бараниною» (РУС — 24 — 33, III, 227). РУС — 48 кодифікує два варіанти *плов* і *пилав*, зафіксовані усіма наступними лексикографічними джерелами. *Чебурек* — пиріжок з тонко розкачаного прісного тіста, начинений бараниною (РУС — 48).

Із грузинської кухні набули поширення в Україні такі страви: *харчо* — суп із баранини (СУМ), *чанахі* — страву з тушкованої баранини, картоплі, помідорів з соусом і приправами, що готується у глиняних горщиках (зафіксовано в реєстрі Руса — 68), *хачапури* — баранина зі спеціями, приготована у горщиках (лексема зафіксована ОСом — 94).

В українських кулінарних книгах натрапляємо на рецепт *шурпи* — туркменської страви. СУМ подає таке значення слова: 'Юшка з баранини та овочів, часто з рисом і прянощами, яку їдять на Сході' (СУМ, XI, 566).

Назву азербайджанської страви *люля-кебаб* засвідчує ОС — 94. Це страву із баранячого фаршу у формі невеликих котлет чи ковбасок з гострими приправами і спеціями.

В останнє десятиліття великого поширення набув *кетчуп* — приправа до різних страв, насамперед м'ясних. Номен кодифікований у нових орфографічних словниках ОСІ — 94 та ОСІ — 99. В українських і російських тлумачних словниках пояснення значення слова немає. На детальну інформацію про походження *кетчупу* натрапляємо у пресі: «Кетчуп — це варіант томатного соусу. Прийшов у Сполучені Штати разом із вихідцями з Китаю, які називали його «ке-ціап». 25-річний нащадок німецьких іммігрантів Генрі Джон Хайнц зробив з цього китайського соусу завдяки масовому виробництву і хитрій рекламі той американський продукт «Кетчуп», який нам так добре відомий» (Вільне життя. — №84. — 12 серпня 1999 року. — С 6).

Не залишимо поза увагою популярну ще з 80-х років італійську страву *піцу*. Хоча в кулінарних книгах є багато рецептів приготування піци, а в містах створено чимало піцерій, де відвідувачі смакують цю страву, проте лексему *піца* уперше фіксує лише НРУСД — 96.

Важливим показником освоєння мовою іншомовного запозичення є не лише входження слова у лексико-семантичну мікросистему, але й розвиток його семантичної структури, набуття ним нових, зокрема переносних, значень. Слово французького походження *вінегрет* тлумачиться таким чином: '1. Холодна страву з дрібно нарізаних овочів, іноді ще з м'ясом або рибою, приправлена олією, оцтом і т. ін. ... 2. *перен., розм.* Про суміш різних предметів, понять, стилів і т. ін.' (СУМ, I, 676). Семантичне збагачення змісту слова, розвиток переносного значення є свідченням активного проникнення лексеми у загальний вжиток.

У тематичній групі лексики «Харчування» залишила свій відбиток тенденція «зближення» російської та української мов. У РУСІ — 48 з'являється назва *конфети*, засвідчена в словниках до 90-х років. Майже п'ять десятиліть настійно впроваджувалась неоковирна лексема *пирожне*. Простежимо, які українські відповідники наводяться до російського слова *пирожное* у двомовних словниках: *пундик* 'родь пирожного' (СГ, III, 499), рос. *пирожное* — укр. *пундик, печево, марципан (гал.)* (РУС — 24 — 33, III, 228), рос. *пирожное* — укр. *тістечко* (РУС — 37, 529), *пирожное* — 1) *тістечко, пирожне*; 2) (*сладкое блюдо*) *уст. солодке* (РУС — 48, 417; РУС — 68, II, 558), рос. *пирожное* — укр. *тістечко* (НРУСД, 317). Визнання у кодифікаційних працях офіційного статусу зазначених русизмів негативно позначилось на долі їх українських відповідників. Лексеми *цукерка* і *тістечко* відчутно обмежили простір функціонування, в усному мовленні фактично стали рідковживаними.

* * *

Тематична множина лексичних одиниць із узагальнювальною назвою «Харчування» є зоною протилежних міграційних процесів — процесу поповнення новаціями та процесу виходу за межі лексико-семантичної системи літературної мови. Із сучасних лексикографічних реєстрів зникли такі назви страв: *конфєряник* 'родь лепешки ізь картофеля й сыра' (СГ, II, 279), *круп'янка* 'колбаса, начиненная кашей' (СГ, II, 314), *кручинка* 'крендель' (СГ, II, 316), *мантули* 'родь пирога из кукурузной муки съ сыромь' (СГ, II, 405), *пелюстка* 'кушанье: сваренные капустные листы съ мяснымь фаршем' (СГ, III, 106).

У Словнику Б. Грінченка зафіксовано багато назв видів хліба. Деякі з них поступово зміщувались на периферію лексико-семантичної системи. У сучасних словниках не знайдемо таких слів: *кулибка* 'родь печенаго хлѣба' (СГ, II, 322), *малай* 'хлѣбъ изь кукурузы, гороху или проса' (СГ, II, 400), *мандебуряник* 'хлѣбъ изь муки и картофеля, называемого

мандебурка' (СГ, II, 403).

* * *

Помітна характерна для кодифікації закономірність: запізніла фіксація у нормативних словниках лексем, які функціонують у мовному житті соціуму уже тривалий час.

У РУСІ — 24 — 33 уперше засвідчене слово *пудинг*, хоча зустрічається воно у мові Лесі Українки: «*Замість куті був якийсь особливий пудинг.., обложений букетами фіалок*» (СУМ, VIII, 385).

Відоме ще з поем Т. Шевченка слово (і страва) *шашилик* репрезентоване РУСом — 37. Цей словник реєструє номен *чорнослив*, проте давню традицію застосування слова можна підтвердити текстом Г. Квітки-Основ'яненка: «*Щоб не гірко було після пива, так купи їй медяничків, родзинків, чорносливу*» (СУМ, XI, 360).

Леся Українка у своїй мовотворчості використовує назви *банан*, *апельсин*, М. Коцюбинський — *ананас*, *мандарин*, *тартинка*, а кодифікація цих слів відстає на кілька десятиліть. Наприклад, СІС — 51 визнає право на існування в українській літературній мові за словом *тартинка*.

Щоб простежити зміни в тематичній групі лексики «Харчування» упродовж ХХ ст., ми вибрали 176 слів (назв їжі та напоїв). У сучасній літературній мові нормативна 161 лексема. Із цього числа у СГ засвідчено 73 лексичних одиниці, а в ОС — 99 — 160.

До лексичного складу української мови увійшла значна кількість назв м'ясних страв, фруктів (переважно екзотичних), напоїв, ласощів. На нашу думку, процеси найбільш активного входження, освоєння і кодифікації слів тематичної групи «Харчування» відбувались у першій третині ХХ століття. Так, РУС — 37 із зазначеного числа назв їжі та напоїв наводить 58 нових номінацій, зумовлених появою нових продуктів споживання.

Процеси неологізації, поповнення словникового складу відбувались швидше, ніж перехід назв до лексичного архіву. Наприклад, у згаданій тематичній групі лексики з 73 найменувань, кодифікованих СГ, вийшло з ужитку 12. На думку М. Гладкого, «нормальний хід розвитку кожної мови такий, що старі, давно вживані слова, звороти й конструкції відмирають не враз, а живуть часто сотні літ, помалу гублять своє первісне значення, відмінюють його й стають привичними шаблонами, тими відомими з дитячих літ образами, що полегшують нам процес сприймання нового й заощаджують тим психічну енергію» (Гладкий М. Стабілізація української мови // Життя й революція. — 1927. — №4. — С. 70).

Літературна норма і її розвиток регулюються кодифікацією, яка забезпечує стійкість норми, сприяє єдності і стабільності літературної мови на всій території її поширення.